

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 939

Серія: Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки

Випуск 14

Серія започаткована 1996 року

Харків 2011

УДК [193+130,2](477)(06)
ББК 63.3(4 Укр.)+71.05
В38

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №2 від 25 лютого 2011 р.)

Вісник включає статті та матеріали, підготовлені викладачами і науковцями Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна і Східного інституту українознавства ім. Ковальських. Головна увага приділена дослідженню особливостей історіографічного процесу, методологічним питанням, історії та культури України IV – XX ст., регіональним студіям.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. В.В. Кравченко (відп. ред),
д. іст. н., проф. В.І.Танцюра (заст. відп. ред.),
д. іст. наук, проф. Д.М. Чорний (відп. секр.),
д. іст. н., проф. В.А. Греченко;
д. іст. н., проф. В.В. Калініченко,
д. іст. н., проф. Р.І. Киричок,
д. іст. н., проф. В.В. Лантух,
д. іст. н., проф. В.В. Петровський,
к. іст. наук, проф. В.І. Семененко,
д. ф. н., проф. Я.М. Білик,
д. ф. н., проф. Н.С. Корабльова,
д. ф. н., проф. О.М. Куць,
д. ф. н., проф. І.З. Цехмістро,
д. ф. н., проф. І.В. Карпенко,
д. іст. н. проф. С.О. Наумов,
д.ф.н., проф. Л.В. Стародубцева.,
к. ф. н., доц. М.В. Чугуєнко.

Адреса редакційної колегії: 61077, м. Харків, пл.Свободи,6, ХНУ,
кафедра українознавства кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: siu@univer.kharkov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696ПР від 04.10.2006 р.

Статті прорецензовано

Видається за сприяння Східного інституту українознавства ім. Ковальських.

ЗМІСТ

ІСТОРІОГРАФІЯ, ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ IV-XX СТ.

Пархоменко М. В.

Стародавні пам'ятки житлових будинків на території сучасної України (на прикладі візантійського Херсона) 7

Чугуй Т. О.

Роль і значення діяльності перших Ростиславовичів у розвитку державотворчих процесів у Галицькому князівстві 13

Ісаєв Т. О.

Московська сторожова служба на території Південної Слобожанщини в XVI ст. 22

Маслов М. П.

Кустарна металообробка як важлива складова соціально-економічного розвитку України у другій половині XIX – першій третині XX ст. 33

Домановська М. Є.

Василь Карлович Надлер (1840-1894) як візантиніст 39

Чорний Д. М.

Перший Всеросійський з'їзд представників міст з питань поліпшення міських фінансів про виділення міст в самостійні земські одиниці: обговорення концепції та програми дій 49

Калініченко В. В.

Оренда землі в українському селі в роки НЕПУ (1921-1929 рр.) 54

Олянич В. В.

Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР у 20-х рр. XX ст. 66

Домановський А. М.

Проблеми візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2007-2009 рр. 72

Удовенко Л. О.

Значення та роль антропонімів у мові творів красного письменства (на матеріалі історичного роману Павла Загребельного «Диво») 93

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

Альков В. А.

У боротьбі за відвідувача: становлення прийомів комерційної діяльності в закладах дозвілля м. Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. 102

Полякова Ю. Ю.

Гастролюї єврейської трупи Фішзона у Харкові на початку XX століття 110

Подгорна О. Б.

Фінансово-економічне становище монастирів Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. 118

Соколовська Ю. В.

Ольгинський притулок у Харкові в кінці XIX – на початку XX століть 124

Логовський І. М.

Діяльність земських органів влади Харківської губернії з впровадження та розвитку на селі земського взаємного страхування від вогню (друга половина XIX ст.) 130

Устименко О. М.

Харківська радянська школа-інтернат для незрячих дітей у міжвоєнний період (20 – 30-ті рр. XX ст.) 137

Протасова І.

Питання про статус кримськотатарського народу: міжнародні норми про «корінні народи» та дискусії в сучасній українській історіографії 141

СОДЕРЖАНИЕ ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА УКРАИНЫ IV- XX СТ.

Пархоменко М. В.

Древние памятники жилых строений на территории современной Украины
(на примере византийского Херсона)..... 7

Чугуй Т. А.

Роль и значение деятельности первых Ростиславовичей в развитии державообразующих
процессов в Галицком княжестве 13

Исаев Т. А.

Московская сторожевая служба на территории Южной Слобожанщины в XVI в. 22

Маслов Н. П.

Кустарная металлообработка как важная составляющая социально-экономического
развития Украины во второй половине XIX – первой трети XX ст. 33

Домановская М. Е.

Василий Карлович Надлер (1840-1894) как византист 39

Калиниченко В. В.

Аренда земли в украинском селе в годы нэпа (1921-1929 гг.)..... 49

Черный Д. Н.

Первый Всероссийский съезд представителей городов по вопросам улучшения
городских финансов о выделении городов в самостоятельные земские единицы:
бсуждение концепции и программы действий 54

Олянич В. В.

Создание и деятельность кооперативов кустарей-предпринимателей
в СССР в 20-е гг. XX в. 66

Домановский А. Н.

Проблемы византистики в диссертационных исследованиях, защищенных
в Украине в 2007–2009 гг. 72

Удовенко Л. О.

Значение и роль антропонимов в языке произведений художественной литературы
(по материалам исторического романа Павла Загребельного «Диво»)..... 93

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Альков В. А.

В борьбе за посетителя: становление приемов коммерческой деятельности
в учреждениях досуга г. Харькова в конце XIX – начале XX в. 102

Полякова Ю. Ю.

Гастроли еврейской труппы Фишзона в Харькове в начале XX века 110

Подгорная Е. Б.

Финансово-экономическое положение монастырей Харьковской епархии
второй половины XIX – начале XX в. 118

Соколовская Ю. В.

Ольгинский приют в Харькове в конце XX – в начале XX века..... 124

Логовский И. Н.

Деятельность земских органов власти Харьковской губернии по внедрению и развитию
в сельской местности земского взаимного страхования от огня (вторая половина XIX в.) 130

Устименко А. Н.

Харьковская советская школа-интернат для слепых детей в межвоенный
период (20 – 30-е гг. XX в.)..... 137

Протасова И.

Проблема статуса крымскотатарского народа: международные нормы
о «коренных народах» и дискуссии в современной украинской историографии..... 141

CONTENT

HISTORIOGRAPHY, HISTORY AND CULTURE OF UKRAINE IV – XX CENTURIES

Parhomenko M. V.

Ancient Monuments of Residential Buildings in Territory of Modern Ukraine
(on an Example of the Byzantine Cherson) 7

Chuguy T. O.

The Role and Significance of the Activity of the First Rostislavs in the Development
of State-forming Processes in Galitch Principality 13

Isaev T. O.

Guard Service of the Moscow State on the Territory of South Slobozhanshchina in the 16 century 22

Maslov M. P.

Handicraft Metal-Working as an Important Part of Socio-Economic Development of Ukraine
at the Second Half of 19 – the First Third of 20 century 33

Domanovskaya M. Y.

Vasily Karlovich Nadler (1840-1894) as a Byzantinist 39

Chorniy D. M.

The First All-Russian Congress of Cities Concerning Improvement of the Urban Finances
About Separation of Cities to a Distinct Administrative Units: Discussion
of Conception and Program of Actions 49

Kalinichenko V. V.

The Land Lease in Ukrainian Village During the NEP (1921-1929) 54

Olyanych V. V.

Establishment and Operation of Cooperatives Handicraftsman Entrepreneurs
in the USSR in the 20's XX century 66

Domanovsky A. M.

The Problems of Byzantine Studies in the Dissertational Researches, Protected
in Ukraine within 2007–2009 72

Udovenko L. A.

A Value and a Role of Antroponimes in a Language of Fiction Products (on Basis
of Paul Zagrebelny's Historical Novel «The Miracle») 93

REGIONAL STUDIES

Alkov V. A.

In the Struggle for a Visitor: the Formation of the Methods of the Commercial Activity
in the Leisure Institutions of Kharkiv City at the Late 19th to the Early 20th Century 102

Poliakova Yu. Yu.

Guest Performance of Fischson's Jewish Theater Company in Kharkiv in the early 20th century 110

Podgornaya E. B.

Financial and Economic Position of Monasteries of the Kharkiv Diocese
of late 19th – early 20th centuries 118

Sokolovska U. V.

Kharkiv Olga Shelter in the late 19th – early 20th century 124

Logovskiy I. M.

Activities of County Government Kharkiv Province in the Implementation and Development
of Provincial Mutual Insurance Against Fire (second half of the 19th century) 130

Ustimenko A. N.

Kharkiv Soviet Boarding School for Blind Children During the Interwar
Era (20-30-ties of 20th Century) 137

Protasova I.

The Question of Crimean Tatar People's Status: International Norms for
the «Indigenous People» and Discussions Within Modern Ukrainian Historiography 141

УДК 930.1:631.11(477)«1921/1929»

В. В. Калініченко
Харківська державна академія культури

ОРЕНДА ЗЕМЛІ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В РОКИ НЕПУ (1921–1929 рр.)

Розглянуто питання оренди землі в доколгоспному селі в 1920-х роках. Досліджено розміри та географія орендного фонду; форми оренди; розмір орендної площі; терміни оренди; динаміка орендних відносин. З'ясовані та класифіковані за групами орендодавці та орендарі землі на селі в період непу.

Ключові слова: сільське господарство, селяни, земля, оренда

В статье рассмотрен вопрос аренды в доколхозной деревне в 1920-х годах. Исследованы размеры и география арендного фонда; формы аренды; размеры арендных площадей; сроки аренды; динамика арендных отношений. Выявлены и классифицированы по группам сдающие в аренду и арендаторы земли в деревне в период нэпа.

Ключевые слова: сельское хозяйство, крестьяне, земля, аренда.

In article the rent question in dokolhoznoy to village in 1920th years is considered. The sizes and geography of rent fund are investigated; rent forms; the sizes of the rent areas; rent terms; dynamics of rent relations. Are found out and classified on groups leasing and tenants of the earth in village in new economic policy.

Key words: agriculture, peasants, the earth, rent.

Важливою формою удосконалення виробничих відносин в умовах непу була земельна оренда. За класичним визначенням, оренда – це найм або здавання землі, оформлене договором, за яким орендодавець (власник землі) подає другій стороні (орендарю) для здійснення виробничої діяльності ділянку землі у тимчасове користування за винагороду.

У літературі 20-х років ХХ ст., коли питання земельної оренди були в полі зору партійно-державного керівництва, економістів-аграрників, спеціалістів сільського господарства, з'явилися роботи А. Азіяна, І. Великевича, С. Соснового, М. Гуревича, О. Тихомирова, С. Шпака та ін. [1; 4; 32; 46; 48] Автори стисло виклали основні питання орендної політики радянської влади, розповіли про динаміку найму і здавання землі, терміни та умови цієї операції, ціни на орендовані угіддя, соціальний склад орендодавців та орендарів тощо. Ці роботи започаткували дослідження теми. Разом із тим, у літературі 20-х років ХХ ст. немає однозначної відповіді на питання про розмір орендного фонду; не показані численні факти негативного впливу пережитків політики «воєнного комунізму» серед партійно-державних функціонерів на селі та, як наслідок цього, факти прихованих хижацьких форм земельної оренди; не розкрито пригнічений стан й низькі темпи еволюції орендних відносин. У руслі панівної комуністичної ідеології дослідники значно перебільшили класові протиріччя на селі, зокрема і в орендних відносинах.

У подальші роки (30-ті – початок 90-х років ХХ ст.) тема, по суті, не досліджувалася, дослідники-аграрники не виходили за межі традиційних оцінок суспільно-економічних відносин на селі в роки непу. Зокрема, Б.К. Мигаль негативно оцінює земельну оренду заможними селянськими господарствами, для автора такі господарства – куркульські, експлуататорські й жодного позитиву в них немає [22, с. 58, 62-63].

Після 1991 р. з компартійною оцінкою непу у вітчизняній літературі було покінчено. Зокрема, принципово нову оцінку закономірностей розвитку УСРР у 20-х роках, у тому числі соціально-економічної політики більшовиків на селі, подав С.В. Кульчицький [17, с. 161-387; 18, с. 7-139; 19]. Цілком слушно він зауважив, що держава прагнула до ліквідації приватної власності на засоби виробництва, а тому не могла не перебувати у конфронтації з селянством, існування якого будувалося саме на цій формі власності [17, с. 268]. Отже, аграрна, зокрема і орендна, політика більшовиків у роки непу була непослідовною, вона постійно балансувала між комуністичною

доктриною і реальними потребами країни у розвитку сільського господарства. Врешті-решт перемогла доктрина й індивідуальне селянське господарство було приречене.

У новітній літературі про селянську оренду згадує О. І. Ганжа [3, с. 39-55]. Дослідниця зазначає, що з переходом до непу більшовицький режим був змушений легалізувати оренду землі. Вона сприяла підвищенню заможності села, але в той же час відносини оренди та найму погіршували економічне становище частини слабких, маломісних господарств [3, с. 42]. З таким твердженням погодитися не можна. Навпаки, оренда сприяла швидкому подоланню розрухи у сільському господарстві й виведення основних показників на довоєнний рівень виробництва, а отже, піднесенню всіх селянських господарств. Інша справа – пережитки політики воєнного комунізму серед партійно-державних функціонерів та комнезамів, які заважали еволюції орендних відносин й фактично сприяли поширенню «тіньових», нелегальних, хижацьких форм оренди-найму. Саме такі явища заважали піднесенню маломісних господарств. О.І. Ганжа також пише про це [3, с. 43-46].

Про «розземлювання значних прошарків селянства» внаслідок невідповідності між землезабезпеченістю та необхідними засобами господарювання в роки непу пише А. Г. Морозов [12, с. 27]. Автор указує лише на негативне значення оренди, про позитивні наслідки оренди жодного слова. На нашу думку, автор перебільшує роль оренди в розземлюванні селянства. Про оренду землі не згадують у своїх працях В. М. Лазуренко, О. М. Завальнюк, І. В. Рибак [5, с. 52; 20].

Таким чином, комплексний аналіз оренди землі в українському селі в роки непу випав з поля зору дослідників. Цю прогалину намагається усунути автор цієї статті.

Перехід у користування селян в ході аграрних перетворень після 1917 р. майже всього земельного фонду УСРР (95,8 % сільськогосподарських угідь [13, с. 19–25]) значною мірою згладив ситуацію із земельними голодом на селі. Однак селяни, які отримали в ході аграрних перетворень землю, не були достатньою мірою забезпечені робочою худобою та реманентом, щоб по-господарському освоїти всю землю. В той же час заможні селянські господарства, обмежені так званими трудовими нормами землекористування, не могли повністю використати свої засоби виробництва. Таким чином, зберігалися умови для орендних відносин. А оскільки радянське аграрне законодавство 1917–1920 рр. забороняло земельну оренду, то оренда набула «тіньової» нелегальної форми. Про це свідчать документи земельних відділів, комнезамів, заяви та скарги селян до партійно-радянських органів. Так, із заяв селян села Нове Запоріжжя Оріхівського району Запорізької округи М. Козлова, П. Богаченка, С. Мордика та інших видно, що вони орендували землю у своїх односельців у 1917–1920 рр. [52. – Ф. Р-673. – Оп. 1. – Спр. 927. – Арк. 211–271]. Але у зв'язку з приховуванням орендних відносин, встановити площу орендного фонду на початок 1920-х років важко. У джерелах наводяться опосередковані дані. Щоб відповісти на поставлене питання, необхідно спочатку довідатися про дореволюційну орендну площу. В джерелах та літературі зустрічаються різні цифри орендованої в 1917 р. селянами землі, при цьому цифрові показники коливаються від 4 000,0 тис дес. до 6 193,8 тис дес. [4, с. 96, 172; 25, с. 9; 32, с. 9, 52; 44, с. 35; 48, с. 29] Цифра 6 193,8 тис дес. найдостовірніша, оскільки вона є результатом спеціальної розробки даних сільськогосподарського перепису 1917 р., проведеного ЦСУ УСРР у 1925 р. Ми перевірили ці розрахунки з даними пізнішої публікації [42, с. 1-135]. Дані співпадають.

Весною 1922 р. ЦСУ УСРР розповсюдило анкету серед селян з метою з'ясувати зміни у землекористуванні за 1917–1922 рр. Селяни вказали, що за ці роки оренда землі зменшалася більш ніж на 90 % [50, с. 23]. Звісно, це дуже приблизні дані, але вони свідчать, що орендний фонд у 1921 р. складав не більше 10 % дореволюційного, що становило приблизно 600 тис дес. землі.

Аграрна політика радянської влади при переході до непу визначалася двома факторами: по-перше, необхідно було створити сприятливі умови для виходу із кризи сільського господарства, що в умовах домінування індивідуальних селянських господарств означало вироблення і проведення у життя заходів щодо піднесення цих господарств; по-друге, більшовики одночасно прагнули провести у життя так звану класову політику на селі, що означало збереження ворожого ставлення до заможного селянства (куркульства – за більшовицькою термінологією), що неминуче гальмувало піднесення селянських господарств. У той же час, об'єктивні умови, що склалися на селі, вимагали легалізації земельної оренди, передусім незаможним селянам, які б таким способом отримували певні кошти від здавання землі для відбудови господарств.

Більшовикам довелося поступитися комуністичними принципами. Вперше про дозвіл оренди вони заявлено в резолюції IX Всеросійського з'їзду рад 26 грудня 1921 р. «Про відбудову і розвиток сільського господарства» [45, с. 167–176]. XI з'їзд РКП(б) навесні 1922 р. у резолюції «Про роботу на селі» рекомендував усім партійним і радянським працівникам не обмежувати земельну оренду формальностями і провести в життя рішення з'їзду рад [15, с. 321]. Згідно з цією рекомендацією, 11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли декрет «Про надання незаможним селянським господарствам прав тимчасової переуступки користування своєю надільною землею» [8, ст. 388]. Провідні положення цього декрету були внесені до «Основного закону про трудове землекористування», прийнятого ВУЦВК 27 травня 1922 р. і Земельного кодексу УСРР, затвердженого ВУЦВК 29 листопада 1922 р. [8, ст. 388, 750]

Разом із тим більшовики дозволяли оренду землі тільки для так званих трудових господарств (евфемізм чітко не встановлений у радянському законодавстві, а тому дозволив місцевій владі, формально не порушуючи закону, утискувати орендаторів землі). Оренда дозволялася лише господарствам, тимчасово ослабленим внаслідок стихійного лиха, відсутності робочих рук, реманенту і худоби. Здавати землю в оренду дозволялося на термін не більше однієї сівозмینی (3 роки). Лише в окремих, обумовлених законом випадках, термін оренди дозволялося продовжити до 6 років. Ніхто не міг узяти в оренду землі більше, ніж у змозі обробити силами власної родини. Суборенда категорично заборонялася. Орендна угода набувала чинності лише після її реєстрації в місцевому органі радянської влади. Здавати землю в оренду дозволялося тільки землеробським господарствам, а всі податки з орендованої землі повинен був сплачувати орендар. Таким чином, незважаючи на заклик «не обмежувати земельну оренду формальностями», партійно-радянське керівництво УСРР нагромадило таких формальностей якомога більше. Складається враження, що більшовики значно більше турбувалися про «класові принципи», ніж про швидку відбудову селянських господарств. Так, закон зобов'язував орендара використовувати землю по-господарському, а дозволялася лише короткотермінова оренда, що спричинювала хижацьке виснаження орендованої ділянки (земля не угноювалася, сівозмін орендарі не дотримувались). Більшовикам довелося дозволити довгострокову оренду землі. Квітневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) висловився за допущення селянської оренди до 12 років, а оренди державного земельного майна й на довший термін [16, с. 155-156]. III Всесоюзний з'їзд Рад у постанові «Про заходи піднесення селянських господарств» від 20 травня 1925 р. дозволив оренду землі на 12 років [43, ст. 248]. ВУЦВК і РНК УСРР у постановах від 10 травня 1925 р. і 27 квітня 1927 р. також продовжили термін оренди до 12 років [9, ст. 180]. Втім, уже наступного 1928 р. почалися зміни в орендній політиці. 30 травня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли доповнення до Земельного кодексу УСРР, за яким заборонялася оренда землі так званими «куркульськими господарствами» [10, ст. 127]. Добре відомо, що цей зловісний ярлик партійно-державні можновладці чіпляли на будь-яке більш-менш заможне селянське господарство. А 18 липня 1928 р. ЦВК і РНК СРСР знову обмежили термін здавання землі в оренду однією сівозмінною [29, с. 296]. За такої законодавчої чехарди говорити про ефективність орендної політики в 1920-х роках ми не можемо, в цілому її потрібно оцінити негативно.

Основним джерелом для вивчення земельної оренди в 20-х роках в УСРР є матеріали весняних обстежень сільського господарства (вибіркові подвірні опитування), котрі в 1923–1929 рр. фіксували здавання і найм землі селянами. Площа орендованої селянами землі за цими обстеженнями вказана у таблиці 1 (підраховано автором на основі [34–39; 41]).

Таблиця 1.

Площа орендованої селянами землі в УСРР

Рік	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Площа (тис дес.)	592	932	1 083,4	1 112,6	1 272,7	1 004,5	709,3

Як видно з наведених даних, оренда землі селянами в 1923–1927 рр. з кожним роком збільшувалася. Можливість здавати і наймати землю, не ризикуючи втратити на неї право, спричиняла постійне розширення кола орендодавців і орендаторів. Джерело дає об'єктивну картину зростання орендних площ в 1923–1927 рр., й помітне їх скорочення з 1928 р. напередодні примусової колективізації, коли різко ускладнилися для селян умови земельної оренди.

Разом із тим, потрібно зазначити, що дані про орендні площі в цьому джерелі применшені, оскільки реєстрація орендних угод була налагоджена незадовільно. «Для жодного земельного працівника не секрет, – писав сучасник, – що під час орендних відносин на селі спостерігається значний їх недооблік. Не кажучи вже про те, що реєстрація орендних відносин не налагоджена так, як слід, саме населення намагається приховати орендні відносини від стороннього ока, особливо від влади. Не раз довелось чути, що двори орендодавців ставлять умову орендарям не реєструвати оренду, щоб уникнути розголосу і неприємності бути зарахованим до категорії куркуля» [46, с. 21]. За даними РСІ СРСР в цілому на селі не реєструвалося до 70 % орендних угод [51, с. 244]. Думається, що це значно перебільшені дані, але вони вказують на масштабність явища і недоброзичливе ставлення місцевих партійно-державних можновладців до орендарів землі. Тому селяни були змушені широко практикувати приховані форми оренди. Ось типовий приклад. Безреманентний двір наймав робітника з кіньми і реманентом для виконання всіх кінських робіт у господарстві, включаючи перевезення врожаю на двір, і сплачував за це половину врожаю. При цьому двір давав своє насіння і брав на себе зобов'язання виконувати ті польові роботи, що не вимагали використання робочої худоби. За панівним на селі уявленням такий випадок – це не оренда, а найм робітника з реманентом. Тому в сільраді таких випадків не реєстрували, але фактично це одна з форм кабальної оренди землі, оскільки наймач виплачував власнику коней і реманенту таку частку врожаю, що решти ледве вистачало на покриття оплати праці та видатків орендодавця на власному земельному наділі [46, с. 21]. Відносини, що дуже нагадували приховану форму оренди, спостерігалися на селі у вигляді супряги, коли спрягалися (об'єднувалися) два двори з різним рівнем забезпеченості реманентом і робочою худобою, при цьому слабша сторона брала на себе зобов'язання погасити різницю в реманенті й худобі частиною врожаю. В таких випадках частина посівних площ була фактично заоренованою. Цілком зрозуміло, що подібні факти оренди не реєструвалися. Тому дані весняних вибіркового обстежень необхідно скорегувати даними інших масових джерел.

Таке завдання намагалися виконати дослідники в 20-х роках ХХ ст. Так, С. М. Сосновий порівнював дані вибіркового весняного опитування, відомості економічного відділу Наркомзему УСРР та бюджетні обстеження, зробив поправку на приховування оренди та її недооблік й вивів такий цифровий ряд: у 1924 р. селяни орендували 1 074 тис. дес., у 1925 р. – 1 273 тис. дес., у 1926 – 1 550 тис. дес. [31, с. 213] Але недоліком підрахунків С. М. Соснового було те, що він обмежені дані бюджетних обстежень, які охоплювали лише 2–2,5 тис. селянських господарств, поширив на всю кількісну сукупність селянських дворів України. Такий метод інтерполяції призвів до великого відхилення від дійсного стану справи.

Інший дослідник 1920-х років, М. Б. Гуревич, порівнюючи дані весняних вибіркового обстежень й динамічного обстеження селянських господарств 1925 р., зробив висновок, що весняні обстеження дають занижені дані на 100 % по Полісся, на 20 % по Лісостепу і на 25 % по Степу. За його підрахунками в 1926 р. українські селяни орендували 1 866 тис. дес. землі [4, с. 96–104, 146]. Динамічні обстеження селянських господарств ЦСУ УСРР проводили в місцевостях (динамічних гніздах), де господарства переписувалися не вибірково, а повністю. Зрозуміло, що це більш репрезентативне джерело, ніж вибірконе весняне опитування. Але М. Б. Гуревич користувався неефективною методикою підрахунків. Він підраховував відсоток перевищення орендарів над орендодавцями за даними динамічного обстеження 1925 р. Вважаючи, що цей коефіцієнт перевищення є постійним (що зовсім не так) М. Б. Гуревич застосував його для 1926 р. Як наслідок, це призвело до спотворення даних оренди. Тому підрахунки М. Б. Гуревича були піддані серйозній критиці в літературі 1920-х років [1, с. 24–29].

Відчуваючи хибність розрахунків М. Б. Гуревича, С. М. Сосновий, Г. Шумило, О. Тихомиров та інші дослідники оренди в 20-х роках, віддали перевагу даним весняних вибіркового опитування [32, с. 21; 46, с. 23; 49, с. 92].

Але, підраховувати площу орендованої селянами землі можливо, якщо користуватися динамічними гніздовими переписами 1927 і 1929 рр. і уникнути помилки, допущеної М. Б. Гуревичем. Згідно з цими джерелами в 1927 р. селяни орендували 2 953,3 тис. дес. землі, а в 1929 – 1 087, 7 тис. дес. (підраховано автором на основі [6, с. 23; 40]).

Таким чином, у 1927 р., коли динаміка оренди землі в українському селі досягла свого максимуму, вона становила всього 47,7 % орендного фонду 1917 р. Скорочення фонду оренди більше ніж на половину пояснюється тим, що до революції основний орендний фонд становили переважно поміщицькі землі, які здебільшого орендували незаможні селяни. Після 1917 р. ці угіддя перейшли в користування колишніх орендарів, а тому орендований фонд різко скоротився. За нашими підрахунками, в цілому орендовані селянами в УСРР землі в 1927 р. становили приблизно 10 % сільськогосподарських угідь, якими вони користувалися, а в 1917 р., для порівняння, майже 30 % (підраховано автором на основі [6, с. 11, 23; 27; 28, с. 1-135; 40]).

Орендний фонд у 1920-х роках складався з двох частин: оренди селянами землі в радгоспах, цукро заводах, інших організаціях та установах (у джерелах 20-х років ці площі називалися державним земельним майном, які поділялися на землі державного та місцевого значення) і внутрішньої селянської оренди.

У літературі та джерелах називаються різні цифри орендованого селянами державного земельного майна. Так, у звіті уряду IX Всеукраїнському з'їзду рад за 1923/24 господарський рік вказано, що в оренду було здано 1 270,7 тис. дес. земель державного значення і 975,5 тис. дес. місцевого значення [7, с. 101]. Яка кількість цих земель була орендована селянами не сказано. Без сумніву, до 1 270,7 тис. дес. земель державного значення внесли і 855,2 тис. дес. колонізаційного фонду, виділеного для селян-переселенців на Півдні України (в Степу). Більш достовірні дані бюджетно-фінансової секції Укрдержплану за 1924 р. Згідно з цими даними селяни орендували: 33,6 тис. дес. земель у Цукротресту, 0,9 тис. дес. Укрдержспирту, 56,5 тис. дес. Укррадгосптресту, 68,1 тис. дес. Держлугфонду. Разом це становило 159,1 тис. дес. [21, с. 4-5]. Крім того, до земель державного значення необхідно віднести 855,2 тис. дес. колонізованого фонду, який, до освоєння переселенцями, здавався в оренду селянам із навколишніх сіл. У цьому ж джерелі Укрдержплану названа і площа земель місцевого значення – 1 268,4 тис. дес. Більша частина з них здавалася в оренду. Але скільки орендували селяни? Відповідь знаходимо в іншому джерелі, де вказано: 23 % здавалося державним установам, 17 % підприємствам, 14 % кооперації, 46 % селянству. Отже, із суми 1 268,4 тис. дес. селянська оренда земель місцевого значення становила 583,5 тис. дес. [24, с. 39].

Таким чином, можна зробити висновок, що в 1924 р. селянство орендувало у держави 855,2 тис. дес. колонізованого фонду; 159,1 тис. дес. цукротресту, укрдержспирту, укррадгоспу, держлугфонду; 583,5 тис. дес. земель місцевого значення (разом це становило 1 597,8 тис. дес.).

Необхідно відмітити, що протягом 1920-х років площа орендованого селянами державного земельного майна неухильно зменшувалася. Радгоспи Цукротресту в 1924 р. здавали в оренду навколишнім селянам 48,5 % орної землі, а в 1928 р. повністю припинили здачу землі [33, с. 45]. Об'єднання Укррадгосп повністю припинило здачу землі в оренду селянам у 1927 р. [24, с. 135]. До 1925 р. селянам перейшла частина раніше орендованої землі від ліквідованого держлугфонду. До 1927 р. перейшли орендовані землі місцевого значення і переважна більшість колонізованого фонду. Залишки колонізаційного фонду, не освоєні селянами-переселенцями, в 1928 р. влада використала для створення нових зернових радгоспів. Усе це різко скоротило можливості для оренди позаселянських земель. Орієнтовно встановити площу цих земель можна, якщо обчислити різницю між орендованою і зданою в оренду селянами землею. Орендована площа завжди більше зданої землі, оскільки в її склад входить і оренда позаселянських земель. За нашими підрахунками на основі гніздових динамічних сільськогосподарських переписів, у 1927 р. селяни орендували 2 953, 3 тис. дес. землі, в тому числі 2 096,8 тис. дес. внутрішньої селянської оренди і 856,5 тис. дес. землі було орендовано у держави. У 1929 р. ці площі становили відповідно 666,7 тис. дес. внутрішньої селянської оренди і 421 тис. дес. державних земельних фондів (підраховано автором на основі [30; 40]).

Переважна більшість орендного фонду УСРР у 20-х роках розміщувалась на Півдні України (у Степу). Це наочно демонструють дані весняних обстежень сільського господарства (див. таблицю 2). Дані таблиці 2 підраховано на основі [36-39; 41].

Те, що основний орендний фонд був розміщений у Степу, пояснюється кількома причинами. Перша полягала в тому, що тут був основний масив державних земельних фондів, котрі здавалися в оренду. Друга причина – це відносно, порівняно з іншими регіонами багатоземелля краю. Незаможні прошарки степового селянства, які були ослаблені голодом 1921–1922 рр. й недородом 1924 р., не

могли по-господарському освоїти свої земельні наділи. Тому частіше вдавалися до здавання землі в оренду. У Лісостепу і на Поліссі, де селянські наділи були значно менші, робочих рук більше (в перерахунку на одиницю посівної площі), голоду в 1921–1922 рр. не було, а недорід у 1924 р. був слабшим – селяни тільки у випадку виняткових обставин здавали свою землю в оренду.

Таблиця 2.

Орендний фонд УСРР

Рік	Полісся %	Лісостеп		Степ %	Україна %
		Правобережжя %	Лівобережжя %		
1925	1,8	1,4	7,2	86,6	100
1926	1,8	6,1	10,1	82,0	100
1927	2,4	7,3	12,2	78,1	100
1928	2,6	6,3	12,5	78,6	100
1929	3,3	7,2	14,9	74,6	100

Головним об'єктом земельної оренди була рілля, що становила по всіх регіонах 94,9 – 97 % орендного фонду. Певне значення мала і оренда сіножатей, але у зв'язку з поступовим освоєнням колонізаційного фонду в Степу, перелогі якого становили основну частину орендованих селянами сіножатей, ці угіддя поступово перетворювали на рілля. Тому питома вага сіножатей в орендованому селянами фонді зменшилася з 4,3 % у 1924 р. до 2,1 % у 1929 р. Садибні та інші придатні для сільського господарства угіддя мали в орендованому фонді зовсім незначну питому вагу (0,3–1,6 % від загалу) [36–39; 41].

Порівняно з дореволюційним періодом, у 1920-х роках різко скоротилася кількість господарів, котрі орендували землю. У 1917 р. таких налічувалося 30,7 % від загалу, а в 1924 р. тільки 11,9 %, у 1925 р. – 15,2 %, у 1926 р. – 22,2 %, у 1927 р. – 24 % (підрховано автором на основі даних весняних обстежень [6, с. 22; 47, с. 130]).

Зменшення кількості селян-орендарів по всіх регіонах України пояснюється тим, що після революції землезабезпечення переважної більшості селян значно покращилося й у них відпала потреба орендувати землю. Разом з тим, у 1924–1927 рр. спостерігалася поступове збільшення питомої ваги орендарів. Таке явище було викликано зростанням земельної тісноти, з одного боку, і поступовим збільшенням виробничих потужностей заможної верхівки села, з другого боку. В 1928–1929 рр. у зв'язку із різкою зміною аграрної політики більшовиків, фактичним згортанням непу кількість селян-орендарів різко зменшилась.

Відсоток господарств-здавців (орендодавців) по всіх регіонах становив: у 1917 р. – 11,5 %, у 1925 р. – 10,7 %, у 1926 р. – 13,3 %, у 1927 р. – 17,6 % від загальної кількості селянських господарств (підрховано автором на основі [6, 22; 47, с. 150]). Динамічний ряд орендодавців свідчить, що їх відсоток, починаючи з 1926 р., перевищив показник 1917 р. Пояснюється це явище передусім тим, що в 1920-х роках, на відміну від дореволюційного часу (коли головний контингент орендодавців становили поміщики і сільські багатії), основними здавцями землі були незаможні селяни. Вони здавали землю дрібнішими ділянками й чисельно їх було більше, ніж інших категорій орендодавців у 1917 р.

Для характеристики орендних відносин важливо розглянути динаміку оренди і здавання в оренду землі за посівними групами селян у процентному відношенні від даної групи (див. таблицю 3). Таблиця 3 складена автором на основі вибірових весняних обстежень сільського господарства [35–39; 41]. Перше, що привертає увагу при аналізі таблиці 3 – це різке збільшення питомої ваги господарів-орендарів паралельно із зростанням посіву на господарство. Так, у безпосівній групі із мізерним посівом до 0,09 дес. на господарство тільки 0,4–2,2 % господарств у 1924–1929 рр. орендували землю. А в групі з посівом понад 15 дес. на двір вже 35,5–56,3 %. У цій групі частота оренди землі в 1925 р. у 121 раз переважала аналогічний показник у групі безпосівних із найменшим посівом на двір.

Таким чином, у 1920-ті роки оренда землі була раніше розвинена у заможних багатопосівних господарствах. Разом із тим дані таблиці 3 свідчать про неухильне зростання до 1928 р. питомої ваги господарств-орендарів у всіх посівних групах, але, починаючи з 1928 р., спочатку в багато- і середньо- посівних, а з 1929 р. у всіх групах спостерігалася зменшення відсотка господарств-

орендарів. Це явище викликане надзвичайними заходами, впровадженими більшовиками у практику хлібозаготівель. Селян-виробників зерна не влаштовували грабіжницькі заготівельні ціни на хліб, які були встановлені правлячим режимом. Селянське індивідуальне господарство відгукнулося на примусові заходи при хлібозаготівлях скороченням посівних площ, насамперед на орендованих площах.

Таблиця 3

Динаміка оренди і здавання в оренду землі селянами в УСРР

Посівні групи (дес.)	1924 р.		1925 р.		1926 р.		1927 р.		1928 р.		1929 р.	
	% орендують	% здають	% орендують	% здають	% орендують	% здають	% орендують	% здають	% орендують	% здають	% орендують	% здають
Безпосівні або з посівом до 0,09	0,8	22,1	0,4	34,4	0,8	43,1	1,2	66,5	2,2	52,9	1,9	30,0
З посівом:												
до 1,0	1,9	6,0	1,6	6,8	1,9	16,2	2,5	29,9	2,9	22,9	2,9	11,6
1,01–2,0	1,8	4,8	1,8	4,6	2,4	6,5	3,3	10,0	3,9	6,7	3,3	4,5
2,01–3,0	2,8	4,2	3,3	3,8	3,6	5,0	5,5	6,4	4,5	4,9	4,4	3,3
3,01–4,0	4,3	4,4	5,2	4,1	5,4	4,9	8,3	5,7	6,6	5,0	6,5	3,4
4,01–6,0	7,0	4,6	8,1	3,0	8,7	5,0	12,2	6,1	10,0	5,4	10,0	4,3
6,01–9,0	13,0	4,5	14,1	4,2	15,3	5,5	19,5	6,4	17,7	6,6	17,3	5,8
9,01–15,0	23,4	3,4	15,5	3,2	28,8	4,5	32,8	5,1	31,6	5,8	27,2	5,8
15,01 і більше	39,4	1,8	48,7	1,7	54,0	2,4	56,3	2,8	53,2	3,7	35,5	4,9

Здавцями землі (орендодавцям) у 1920-х роках були здебільшого безпосівні та малопосівні господарства (див. табл. 3). Так, якщо в безпосівній групі із посівом до 0,09 дес. на двір відсоток господарств-орендодавців коливався в різні роки від 22,1 до 66,5 %, то в групі з посівом більше 15 дес. на двір усього 1,7–4,9 %. Починаючи з 1928 р., питома вага господарств-орендодавців землі почала зменшуватись, без сумніву, це результат зменшення попиту на землю з боку заможних груп селянства, що під тиском надзвичайних заходів почали скорочувати оренду землі. Більше того, починаючи з 1928 р., заможні, багатопосівні групи селян (з посівом понад 15 дес. на двір) почали самі розширювати практику здавання в оренду землі. Це теж наслідок тиску на заможні господарства в 1928–1929 рр.

Дані весняних вибіркового опитувань доповнюють і уточнюють відомості гніздового динамічного перепису селянських господарств 1927 р. (див. табл. 4). Таблиця 4 складена автором на основі [40].

Орендарі та орендодавці у таблиці 4 розміщені в групах за вартістю засобів виробництва на двір. Спостерігається подібна ситуація, як і в посівних групах – чим господарство міцніше й заможніше, тим вищий відсоток орендарів землі.

Група, що мала до 200 крб. на двір, становила 23,7 % від всіх селянських господарств, але у своєму складі мала тільки 6,5 % орендарів землі, які орендували всього 2,5 % від зданої в оренду землі. У середньому на одне господарство з цієї групи припадало всього 0,91 дес. орендованої землі. В оренді землі брало участь тільки кожне 14-те або 15-е господарство з цієї групи, питома вага орендованої землі в їхньому землекористуванні становила мізерну величину – 2,9 %. У статистичних джерелах 1920-х років ці господарства називали пролетарськими та напівпролетарськими, в літературі вони ототожнювались із бідняцькими.

Протилежну картину ми спостерігаємо, коли аналізуємо оренду землі групою господарств з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на двір. Їх нараховувалося всього 4 % від загальної кількості селянських дворів, але вони становили 8,5 % орендарів землі, обіймали 19,7 % орендованого фонду, або майже кожну п'яту десятину. В орендних відносинах брало участь кожне друге господарство цієї групи. В середньому на один двір заможного орендаря припадало 5,63 дес.

орендованої землі, тобто в 6 разів більше, ніж у протилежній групі. Питома вага орендованої землі у землекористуванні заможної групи становила 24,7 %. Потрібно зробити висновок, що земельна оренда у цій групі значною мірою мала підприємницький характер. На це вказує кількість господарств-орендарів з наймитами, їх було 45,6 %. У той же час, пересічно невелика площа орендованої землі – всього 5,63 дес. на двір, свідчить що підприємництво в земельній оренді не мало великого розмаху. У статистичних джерелах 1920-х років такі господарства називали дрібнокапіталістичними, більшовики називали їх куркульськими (хоча такий термін некоректний).

Таблиця 4.

Групи господарств за вартістю засобів виробництва на двір, крб.	У відсотках до загальної кількості господарств				
	Всього господарств	Орендарів землі	Площа орендованої землі	Орендодавців землі	Площа зданої землі
до 200	23,7	6,6	2,5	55,7	56,4
201 - 1600	72,3	84,9	77,8	43,3	42,6
понад 1600	4,0	8,5	19,7	1,0	1,0
РАЗОМ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Групи господарств за вартістю засобів виробництва на двір, крб.	У відсотках до кожної групи господарств			У середньому на одне господарство, дес.	
	Орендарів землі	Питома вага орендованої землі у землекористуванні	Орендодавців	Орендованої землі	Зданої землі
до 200	6,8	2,9	40,9	0,91	2,53
201–1600	28,3	11,5	10,7	2,19	2,35
понад 1600	51,2	24,7	4,5	5,63	2,43
У середньому за всіма групами	24,1	12,0	17,6	2,39	2,45

У групі із засобами виробництва до 200 крб. на двір теж були орендарі з наймитами – 10,8 % від загалу, але це був вимушений найм. Про це свідчать дані про питому вагу дворів цієї групи, які не мали робітників у власній сім'ї. Таких виявилося 20,7 %. Це були, без сумніву, господарства вдів-біднячок. Господарства, які мали основних засобів виробництва від 201 до 1 600 крб. на двір, становили 72,3 % селянських господарств від загалу, але серед орендарів землі вони становили 84,9 %. Їх частка в орендованій землі становила 77,8 %. Отже, ці групи переважали серед орендарів. В оренді брало участь 28,3 % господарств цієї групи. Питома вага орендованої землі в їх користуванні становила 11,5 %. На одне господарство цієї групи припадало в середньому 2,19 дес. орендованої землі. Незначні площі заорендованої землі свідчать, що земельна оренда в цій групі мала переважно споживчий характер, для задоволення потреб власної родини. Але надлишки сільськогосподарської продукції вони мали реалізовувати на ринку. За термінологією 1920-х років, це були дрібнотоварні (середняцькі) господарства. За показниками питомої ваги селян-орендарів (23,8 %), орендованої землі (11,5 %), середньої площі орендованої землі на одне господарство (2,19 дес.) середняки значно поступалися дрібнокапіталістичним господарствам, відповідні показники яких – 51,5 %, 24,7 % та 5,63 дес. відповідно. Але оскільки дрібнотоварні селянські господарства у 18 разів за кількістю переважали дрібнокапіталістичні, то вони переважали й в сукупній оренді землі. Оренда землі в середняцьких господарствах в основному базувалася на власній праці орендарів. Господарств-орендарів з наймитами серед них було 28,5 %, але абсолютна більшість з них належала до верхнього прошарку заможних середняків, які мали засобів виробництва на суму від 801 до 1600 крб. на двір.

Тепер розглянемо здавання землі в оренду. Питома вага групи господарств із засобами виробництва до 200 крб. на двір складала серед орендодавців землі 55,7 %. Друге місце посідали середняки – 43,3 %. Але якщо проаналізувати середняцьку групу, то виявиться, що лівову частку здавців становили незаможні середняки з вартістю засобів виробництва на двір від 201 до 400 крб., а питома вага заможних середняків з вартістю засобів виробництва на двір від 801 до 1 600 крб. була

невелика – всього 5,3 % від загальної кількості здавців землі. Ще меншою була питома вага дрібнокапіталістичних господарств – тільки 1 % здавців землі серед загалу.

Питома вага бідняцьких господарств у земельному фонді, що здавалася в оренду, становила 56,4 %, середняцьких – 42,6 %, заможних – 1 %. Отже, головними орендодавцями землі в 1920-х роках були бідняки і незаможні середняки. Причину такого явища можна встановити, якщо порівняти відсоткове відношення господарств без робітника, без робочої худоби, без реманенту в різних групах середняцьких господарств. Так, у групі із засобами виробництва до 200 крб. на двір без робітників було 20,7 % господарств, без робочої худоби – 65,3 %, без реманенту – 82,8 %. У середняків відповідно – 6,6%, 6,7 %, 14,4 %; у заможних – 2,5%, 1,8%, 2,4%. Отже, у тих господарствах, що здавали землю в оренду, був значно більший відсоток дворів без робітників, робочої худоби, реманенту. Таким чином, основними причинами здавання землі в оренду в 1920-х роках були нестача основних засобів виробництва та робочих рук у господарствах орендодавців.

Інше масове джерело – спеціальне дослідження Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції РСРР у 1926 р. показало, що 82 % селян-орендодавців в УСРР здавали свої угіддя в оренду тому, що не вистачало засобів виробництва, 9 % через нестачу робочих рук, 1 % через далекеземелля, 8 % через інші причини [14, с. 47]. Це ж джерело показало, що орендували землю «по причині надлишку засобів виробництва і робочих рук у 95,9 % випадків» [14, с. 48]. «Оренднують землю господарства, що мають надлишки робочої худоби і реманенту» – зазначав у 1927 р. сучасник із Одеської округи [2, с. 140]. На Донеччині в 1924 р. зустрічалися багаті селянські господарства, які орендували до сотні десятин кожне і обробляли землю за допомогою власних тракторів [23]. Правда, такі великі орендарі землі – рідкісне явище в 1920-ті роки. Вони могли діяти тільки через підставних осіб і за підтримки зацікавлених посадовців із місцевої адміністрації. Ось і цитоване джерело – лист обуреного сількора з донецької глибинки – знак, що такі великі орендарі діяли, з точки зору тодішнього радянського законодавства, незаконно. У 1920-х роках панувала дрібна земельна оренда у середньому по 2,5 дес. на одного орендаря.

У 1920-х роках переважала однорічна оренда землі. Матеріали агрокореспондентської мережі Наркомзему УСРР показали, що на один рік здавали землю у 72,3 % випадках на Поліссі, в 69,5 % в Лісостепу і в 68,8 % випадків у Степу. Агрокореспонденти пояснювали це явище тим, що «знесилені господарства мають намір через рік-два стати на ноги і не бажають надовго відійти від землі, здають її в оренду на короткий термін» [26, с. 12].

До революції грошова оренда землі поступово витісняла натуральну та інші форми оренди. Після революції, в умовах розпаду товарно-грошових відносин й знецінення карбованця, знову набула поширення натуральна оренда. З відновленням товарно-грошових відносин та стабілізацією в роки непу карбованця, натуральна форма оренди стала витіснятися грошовою. Якщо в 1924 р. грошова оренда становила 33,8 % орендних угод, то в 1925 р. вже 50,2 %, а в 1927 р. – 58,2 %. Паралельно зменшувалась питома вага натуральної форми оренди, у тому числі оренди за частину врожаю, з 51,3 % в 1924 р. до 35,6 % в 1927 р. та відробіткової форми оренди – з 9,5 % в 1924 р. до 3 % орендних угод в 1927 р. (підраховано автором на основі [35; 36; 38]).

Дані гніздового динамічного сільськогосподарського перепису свідчать, що грошова оренда переважала серед заможних верств селянства. В середняцьких господарствах переважала оренда за частину врожаю та інші натуральні форми. Незважаючи на те, що орендні ціни в 1920-х роках були вдвічі нижчі, ніж до революції, й вигіднішими для орендаря, селяни погоджувалися на натуральні форми оренди, оскільки мали надлишок робочої сили, але хронічно відчували брак грошей [40].

Оренда землі як засіб, за допомогою якого встановлювалася відповідність у господарстві між земельною площею та іншими засобами виробництва, поруч із позитивним впливом на розвиток продуктивних сил сільського господарства мала й негативні сторони. Оренда землі призводила до обтяження господарств орендарів непродуктивними витратами на сплату оренди, негативно впливала на обробіток ґрунту, особливо на однорічній оренді, яка панувала в 20-х роках ХХ ст. Як наслідок, врожаї на орендованих ділянках, як свідчили агрокореспонденти Наркомзему УСРР, були значно нижчими.

Кому ж була користь від земельної оренди в 1920-х роках? Оскільки основним орендарем виступав середняк, то потрібно зробити висновок, що оренда пішла в основному на користь

середняцьким господарствам. Оренда відіграла певну позитивну роль і в господарствах незаможників, оскільки сприяла поліпшенню їхнього матеріального становища, а вмілі та старанні господарі навіть зміцнили своє становище й піднялись до рівня середняцьких господарств.

Оренда сприяла розвитку продуктивних сил села, оскільки вводила в господарський обіг землі, що лежали перелогом після війни та голоду 1921–1922 рр. Оренда пом'якшувала аграрне перенаселення, поглинаючи зайві робочі руки.

Радянське законодавство обмежувало розмір оренди, забороняло суборенду, карало за кабальні форми орендних угод. Тому підтвердження численні свідчення у пресі 1920-х років, документи комнезамів, скарги орендарів у земельні органи. Як наслідок – оренда була обмежена.

Орендний фонд складав всього 10 % від загального землекористування селянства УСРР в 1920-ті роки. Приблизно одну п'яту орендного фонду орендували так звані дрібнокапіталістичні (заможні) господарства. Їх орендний фонд становив не більше 2 % сільськогосподарських угідь, якими користувалися селяни. Тому казати про розземелювання на базі орендних відносин у доколгоспному селі немає підстав.

Із початком примусової суцільної колективізації оренда землі стала зайвою. 6 квітня 1930 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про заборону оренди землі й застосування найманої праці в індивідуальних господарствах у районах суцільної колективізації» [11, ст. 108]. Оренда землі в УСРР припинялася.

Література

1. Азизян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне / А. Азизян, И. Великевич. – М., Л. : Госиздат, 1928. – 204 с.
2. Вайндрох А.М. Основные черты экономики Одессы и Одесского округа / А.М. Вайндрох. – Одесса : Изд. окрплана, 1927. – 164 с.
3. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О. І. Ганжа. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с.
4. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства країни / М. Б. Гуревич. – Х. : ЦСУ УСРР, 1927. – XX; 182 с.
5. Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2004. – 288 с.
6. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х. : ЦСУ УСРР, 1929. – XXXIV; 348 с.
7. Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік: До IX Всеукраїнського з'їзду рад. – Х. : Вид. ВУЦВК і РНК УСРР, 1925. – XVI; 304; IV с.
8. ЗУ УСРР. 1922. – Розд. паг.
9. ЗУ УСРР. 1927. – Розд. паг.
10. ЗУ УСРР. 1928. – Розд. паг.
11. ЗУ УСРР. 1930. – Розд. паг.
12. Історія українського селянства. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 632 с.
13. Калиниченко В. В. Результаты перераспределения земельного фонда УССР (1917–1929) / В.В. Калініченко. // Вопросы истории СССР. – Х., 1990. – Вып. 35. – С. 19–25.
14. К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства. (Материалы исследования НК РКИ СССР) – М., Л. : Госиздат, 1928. – 450 с.
15. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : Політвидав України, 1979. – Т. 2. – 521 с.
16. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : Політвидав України, 1979. – Т. 3 – 529 с.
17. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928) / С.С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 400 с.
18. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. // Україна крізь віки. – К., 1999. – С. 7-139.
19. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 203 с.
20. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / В.М. Лазуренко. – Черкаси : ВАТ ДІМ, 2005. – 220 с.

21. Материалы по вопросу о разграничении госимуществ на республиканские и местные (Доклад бюджетно-финансовой секции Укргосплана). – Х. : Издание Госплана УССР, 1924. – 73 с.
22. Мигаль Б. К. Аренда государственных земельных фондов трудящимся крестьянством Украинской ССР в 1922 – 1930 гг. / Б.К. Мигаль. // Вопросы истории СССР. – Х., 1990. – Вып. 35. – С. 56-65.
23. М. Л. Оренда землі і наша орендна політика / М.Л. // Вісті ВУЦВ. – Х., 1924. – 25 вересня.
24. НКЗС УСРР. Допомога радянської влади сільському господарству за останні роки. – Х. : Рад. селянин, 1927. – 148 с.
25. НКЗС УСРР. Матеріали в справі землевпорядження, передачі лісів селянству та стну державних лісів. – Х. : Рад. селянин, 1926. – 75 с.
26. НКЗС УСРР. Матеріали у справі землевпорядження, передачі листів селянству та стану державних листів. До III сесії ВУЦВК 9-го з їзду Рад. – Х. : Рад. селянин, 1926. – 75 с.
27. НКЗС УСРР. Порадник сільського господаря. – Х. : ЦСУ УСРР, 1928. – 210; LXX с.
28. Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 р. // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х., 1931. – № 198. – С. 1-135.
29. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. – М., 1954. – 719 с.
30. Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами: Статистические сведения по сельскому хозяйству за 1927–1930 гг. – М., Л. : Соцэкгиз, 1931. – 216 с.
31. Сосновий С. М. Аренда земли на Украине в 1923 – 1926 гг.: По материалам НК РКИ и ЦСУ УССР / С. М. Сосновий. // На аграрном фронте. – М., 1927. – № 8-9. – С. 194-214.
32. Сосновий С. М. Оренда землі на Україні / С.М. Сосновий. – Х. : Укрдержплан, 1926. – 59 с.
33. Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В.Я. Чубаря та А. Г. Шлітера на IV сесії ВУЦВК X скликання. – Х. : РНК УСРР, 1928. – 66 с.
34. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х. : ЦСУ УСРР, 1924. – № 38. – XIX; 253 с.
35. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х. : ЦСУ УСРР, 1924. – № 59. – XVIII; 273 с.
36. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х. : ЦСУ УСРР, 1926. – № 86. – XIX; 261 с.
37. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х. : ЦСУ УСРР, 1927. – № 94. – LXII; 230 с.
38. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х. : ЦСУ УСРР, 1928. – № 130. – XXIII; 240 с.
39. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х. : ЦСУ УСРР, 1929. – № 160. – IV; 183 с.
40. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х. : ЦСУ УСРР, 1930. – № 184. – IV; 120 с.
41. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х. : ЦСУ УСРР, 1930. – № 191. – IV; 120 с.
42. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Х. : ЦСУ УСРР, 1931. – № 198. – 133 с.
43. СУ РСФСР. 1925. – Розд. паг.
44. Сухов А. А. Экономическая география Украины / А.А. Сухов. – Х. : Госиздат, 1924. – 200 с.
45. Съезды Советов СССР, союзных и автономных советских республик: Сборник документов. 1917–1936 гг. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1959. – 836 с.
46. Тихомиров О. До справи про земельну оренду як чинник мобілізації землі / О. Тихомиров. // Землеустрійник України. – Х., 1926. – № 10–11. – С. 17-35.
47. Україна: Стат. щорічник. 1929. – Х. : ЦСУ УСРР, 1929. – XXI; 399 с.
48. Шпак С. Е. Аренда земли в Харьковском округе / С.Е. Шпак. – Х. : Окрстатбюро, 1927. – 64 с.
49. Шумило Г. Економія та організація сільського господарства / Г. Шумило. – Х., 1927. – 236 с.
50. Якиманский В. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 г. / В. Якиманский. – Х. : ЦСУ УССР, 1924. – III; 39; XI с.
51. Яковецкий В.Н. Аграрные отношения в СССР в период строительства социализма / В.Н. Яковецкий. – М. : Наука, 1964. – 343 с.
52. Державний архів Запорізької області.
53. Центральний державний архів громадських об'єднань України.